

Arksamlingen med Oscar II koppartryck i Postmuseum

av Olle Lyrinder

Denna artikel är avsedd som en presentation av arksamlingen *Oscar II i koppartryck* i Postmuseum. Redan här kan det sägas att flertalet av de problem som beskrivs i artikeln inte hade kunnat lösas utan arkstudier.

De aktuella frimärkena kurserade under drygt två årtionden, 1891-1914. Tidigare hade de svenska frimärkena tryckts i plantryck (boktryck) men nu gick man successivt över till djuptryck (koppartryck). Vinsten låg främst i skärpa och nyanser i själva frimärksbilden. Den nya metoden var dock svårbe-
mästrad till en början, vilket bland annat fick till följd att en mängd tryckfel uppträdde på frimärkena, främst under det första årtiondet. Jacob Bagges Sedeltryckeri i Stockholm utförde tryckningen.

Arksamlingen består av ett 30-tal 100-ark, fördelade på seriens nio valörer, under åren 1891-1911. Fördelningen mellan valörerna är dock på intet sätt jämn. Valören 10 öre karmin med den största upplagan representeras märkligt nog bara med tre ark.

Valören 5 öre grön är väl representerad, både när det gäller den tidiga blågröna nyan-
sen och den senare ljusgröna – gulgröna. Den senare perioden representeras med ett odelat dubbelark (två sammanhängande 100-ark), som visat sig innehålla nya och mycket in-
tressanta upplysningar om ingrepp, utförda i gravyren. För detta redogörs längre fram i artikeln.

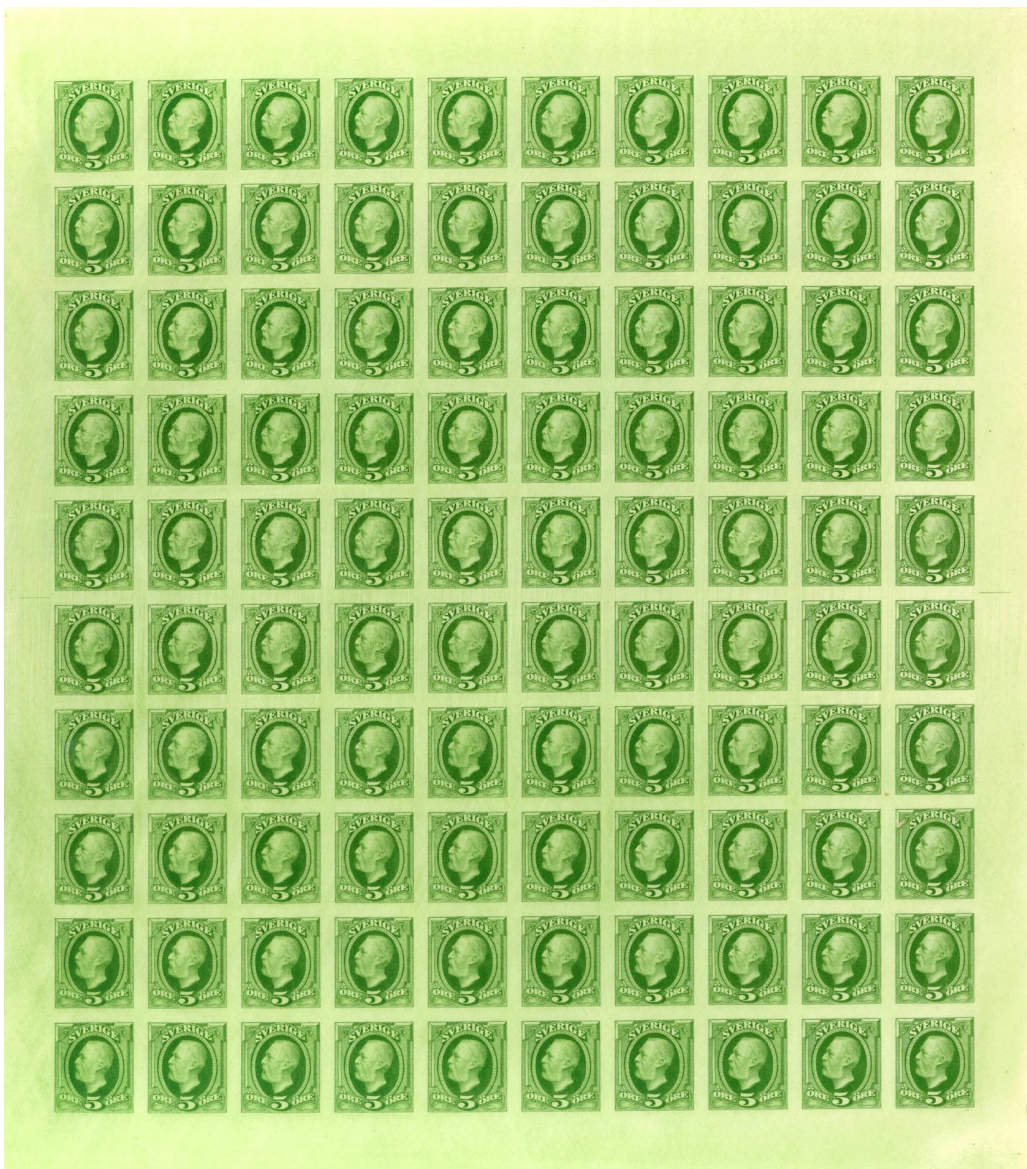
Samtliga fem valörer som kom ut 1891 (5, 10, 20, 30 och 50 öre) är representerade med ett helark var. Alla dessa valörer finns också i ark från 1894. Helark finns också av de båda valörerna 8 öre violett och 1 krona

OLLE LYRINDER var född i Linköping 1923 och avled i Södertälje 2011. Han var ingenjör- och officersutbildad och hade olika befattningar i företagen Saab, Stal och Scania. Han specialiserade sig på varianter hos frimärksserien Oscar II i koppartryck och utarbetade bl.a. ett avartskompedium. Kort före sin bortgång sammanställde han denna artikel för *Posttryttaren*. Han har tidigare medverkat i årsboken 2008.

karmin och grå från utgivningsåren 1903 respektive 1900. Valörerna 15 öre rödbrun och 25 öre orange kom båda sent 1896; de representeras av ark från tidigt 1897. De båda valörerna 20 och 25 öre utan vattenmärke finns också representerade med ark från 1911, utgivningsåret.

Arken förekommer i åtminstone tre olika utgivningsstadier. Det mest ursprungliga är tryck i avsedd färg på frimärkspapper. Det förekommer också tryck på frimärkspapper som gummerats. Gummeringen är då ofta starkt förtorkad och krackelerad. Därför har ofta frimärksbilderna deformerats. Det finns även ark som både gummerats och perforerats, alltså i utförande för leverans till postkontoren.

Arken förvaras i specialgjorda mappar, ibland med en genomskinlig framsida, som medger studier utan att arken tas ur mappen. I samband med författarens avartsstudier har dock arken i regel tagits ur mapparna. Numera behöver detta inte ske. Alla valörernas äldsta ark är numera skannade. Detsamma gäller arken från 1894 med valörerna 5, 10, 20 och 50 öre. Tretton ark finns därmed

Ett av Postmuseums helark av Oscar II, 5 öre gulgrön.

skannade på nio DVD-skivor. Dessa kan nu lånas från Postmuseums bibliotek.

Arkstudier på oscarsutgåvan kan nu bedrivas hemma vid datorn. Något slitage på ovärderliga museiföremål behöver inte förekomma. Det återstår dock ett femtontal ark som väntar på skanning.

Felaktigheter i trycket

Svenska frimärksamlare började samla allt som uppfattades som avvikande redan tidigt under förra århundradet. Några djupare studier blev det egentligen inte förrän fram mot mitten av 1900-talet. Då blev just Oscarsfrimärkena i koppartryck föremål för seriösa studier genom Evert Björkman.

Ytterst systematiskt granskade han valören 5 öre grön beträffande papper, perforering, vattenmärken och felaktigheter i trycket. Studierna resulterade i två artiklar i *Svensk Filatelistisk Tidskrift* 1950 och 1952. Det borde ha blivit många fler, men kanske var tiden inte mogen. De två som publicerades handlade huvudsakligen om klichékantlinjer och utmattningssprickor.

Endast en vanligt förekommande variant nämns i dessa artiklar, nämligen det så kallade "kommatecknet". Björkman är veterligen den förste filatelist, som använder just detta uttryck. Han citerar även för att markera att kommatecknet är omvänt. Eftersom han var tidigt ute förfogade han över ett enastående studiematerial. Citat ur 1950 års artikel: "Samtidigt har givetvis också allt annat onormalt tillvaratagits, bland annat omkring 300 märken med ett konstant plåtsår i form av ett "komma" i nedre högra bildhörnet.

"Kommatecken" på F52 stämplat Håkantorps.

Märken med detta sår påträffas ständigt i ogenomsökt massvara från 1891 och fram till 1902 à 1903 (då såret upphör) i ett antal om 7 till 10 per 1000". Man kan konstatera att de tre hundra "kommatecknen" kräver genomsökning av ca. 30.000 5-öres frimärken.

Trettio års forskning

Under 1980-talet hände mycket i och med att handboken om Oscarsfrimärkena kom ut, tätt följd av *Varianthandboken* om samma emission. Samlandet av dessa frimärken ökade också genom att man nu också började samla ortsstämplat på frimärken. Nils Falk, Robert Mattson, Sten Sesö och Evert

Norberg bidrog alla till att feltrycken på Oscarsfrimärkena uppmärksammades av filatelisterna.

En artikelserie i *Svensk Filatelistisk Tidskrift* under 2000-talet och *Avartskompendiet* 2006 och 2011 har varit författarens bidrag i det här sammanhanget. Ett mål har varit att beskriva den omfattning och komplexitet som finns inom området genom en artikelserie om så kallade superavarter (frimärken med fler än tre fel). Här påpekas också att ett frimärke med fem fel kan ha ett fel redovisat i *FACTIT* eller *Varianthandboken*, medan de fyra övriga har ignorerats eller kanske inte upptäckts.

Detta har ändå inte varit det viktigaste utan fast mer en strävan att åstadkomma en struktur på denna kunskap, som i så fall skulle bli lättare att hantera. Därför har *Avartskompendierna* kommit till. I dessa har redovisats avarter i tryckförfarandet, i tryckplåtarna, i vattenmärket, i tandningen och i papperet.

Problemlösning genom arkstudier

Studierna av fel på Oscarsfrimärkena har åtminstone en gemensam svårighet, nämligen tillgången på studiematerial. Möjligen hade Björkman bättre förutsättningar. Han bedrev sina studier långt före ortsstämpel- och vykortssamlandets tid. På Björkmans tid fanns det säkert ogenomgången massvara men i dag lider vi av en utpräglad brist på sådan.

Det är helt naturligt att frimärken som ursprungligen varit massvara tar vägen ut till samlingar, referenssamlingar, bytesmaterial och annat liknande, men de försvinner ju inte. Oscarsupplagorna är stora och borde räcka långt. Några omständigheter spelar med säkerhet roll i sammanhanget. Materialet finns men ligger obearbetat eftersom det är för billigt och inte lönsamt att sälja. Det material som är i rörelse blir snabbt dränerat på de avarter som är kända. Detta är givetvis positivt men medför ibland att intressant material blir kvar i en samling av typ "kan vara bra att ha" och där gör det föga nytta. Därtill kommer att mycket omfattande material finns koncentrerat till några riktigt stora samlingar.

Mot den här bakgrunden måste man söka nya vägar och då kändes det naturligt att besöka Postmuseum. Tidigt 2002 togs en första kontakt med intendent Björn Sylwan. Detta besök ledde fram till slutsatsen att museets samling av 100-ark skulle kunna vara ett lämpligt studiematerial. Just då gällde det forskning om både frimärkenas och arkens marginaler. Resultatet den gången blev kapitlen 4.6 och 4.7 i *Avartskompendiet*, de som handlar om tandningsriktlinjer och ritpunkter samt en detaljerad artikel om detta i *Svensk Filatelistisk Tidskrift* 2005.

Sedan *Avartskompendiet* kommit i tryck och ett antal tidningsartiklar publicerats, blev en ny kontakt med Postmuseum nödvändig. En ny anhållan om att få detaljstudera ett ark per valör beviljades. Arbetet bedrevs med förstoringsglas och lupp och snart stod det klart att detta skulle bli ett långtidsprojekt. För att åtminstone halvera tiden vidtalades Leif Ledmyr att bli samarbetspartner. Denne föreslog snart att han skulle få ta med sin dator och skanningsutrustning. Detta accepterades och arbetet med skanning av tidiga helark blev snabbt klart.

Positionsbestämning

Området tandningsriktlinjer fick en bra utformning i *Avartskompendiet* tack vare arkstudierna. Dessa underlättades också genom att de kunde utföras hemma vid datorn genom lån av DVD-skivor om Oscarsfrimärkena från Postmuseums bibliotek. Positionsbestämning av frimärken på helark om 100 frimärken har intresserat få filatelister. Dock har det förekommit försök att rekonstruera vissa ark; man brukar kunna återskapa omkring två tredjedelar av arken från tidigt 1890-tal. I samband med kommunikation filatelister emellan underlättar det förstås om man kan ange positionsnummer.

I en artikel i *Svensk Filatelistisk Tidskrift* nummer 2 från 2010 har det avbildade frimärkets läge i arket angivits till nummer 24.

Detta är inte självklart. Märket i fråga har ett litet streck i marginalen ner till höger som ser ut att kunna vara en tandningsriktlinje

"Tandningsriktlinje" på F52 stämplad Sthlm C10.

(färgmarkering som hjälpmedel i samband med tandningen). Om så varit fallet hade positionen varit nummer 50. Vad är nu rätt?

Arkstudier ger svaret. Dessa visar att 1891 års ark inte har några tandningsriktlinjer alls. På ett flertal ställen finns dock korta klichékantlinjer (fel i form av färgstreck i marginalerna) som kan förväxlas med tandningsriktlinjer. För att få reda på vilken klichékantlinje som finns på det aktuella frimärket måste man söka efter ett fel till. Ett sådant finns i form av en gravyrrest (gravyrfel i form av ett kort färgstreck) tätt intill ramgravyrn rakt under valörsiffran 5. Kombinationen klichékantlinje och gravyrrest finns bara på frimärket i position 24 i hela arket.

Marginalstreck

De tidiga frimärkena av 10-öresvalören har ofta en mängd små streck i marginalerna. Oftast är bara en marginal drabbad, men ibland två. I det senare fallet finns strecken "i vinkel". Frimärken av detta slag anses ofta så fula att de ratas av samlaren i gemen. Avartssamlare å andra sidan blir intresserade och lägger frimärkena åt sidan för att ta itu med dem senare. Tyvärr har man då ofta inte tillräckligt med material för att kunna lösa problemet.

Här kan arkstudier vara lösningen, eftersom mönstret i strecken kan ge möjlighet till positionsbestämning. Framför allt ser man omgående att linjerna är klichékantlinjer eftersom de finns mitt emellan frimärksraderna.

Bilderna här intill visar två olika tändningsutfall av position nummer 1 i 100-arket från 1891. Frammärkena är stämplade Marieholm och Stockholm C2.

Dessutom visas en bild av denna position från Postmuseets 100-ark från 1891. Överensstämmelsen mellan de tre frimärkena är perfekt när det gäller klichékantlinjerna och deras mönster.

"Klichékantlinje" på F54.

Gravyrrester

Sedan länge känner man till ett fel som ser ut att vara en utmattningspricka i högra övre delen av 10-öresfrimärkets sluttande begränsningsplan. Under samma tid som detta fel har förekommit har det funnits ett bågformat streck i monarkens skägg. Frammärkena med sina respektive fel har samlats utan att sammankopplas. Marginalen mellan frimärkena är orörd och man hade inte sett den tunna linje som faktiskt finns, åtminstone ibland, från bågen i hakan och uppåt vänster. En kollega, som bedrev arkstudier inom detta område i dator, tog fram båda positionerna, 49 och 50, samtidigt. Det blev då tydligt att de två strecken hängde ihop genom frimärkena i båda positionerna.

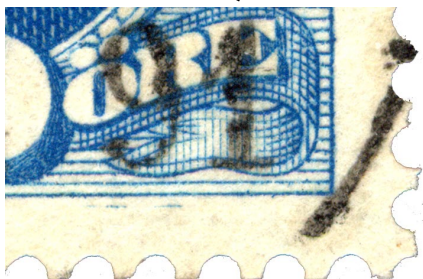
Lavartskompendiets första upplaga blev två marginalstreck felaktigt klassade som gravyrrester. Det gällde ett streck i 15-öresvalörens övre marginal, se frimärket stämplat Gysinge 1903, och en motsvarighet i nedre marginalen på 30-öresvalören. Arkstudier visade att de båda felen endast återfanns på en position i respektive 100-ark. Därmed har man fått klarhet i att dessa båda streck är av annat slag och har uppstått av andra orsaker än gravyrresterna.

"Streck i övre marginalen" på F55 stp. Gysinge.

Det är långt ifrån alltid man kan ange orsaken till att ett fel uppstår. Ett sådant fall är en serie små marginalstreck, som uppträder på valörerna 5, 10, 20 och 50 öre. Strecken är oansenliga, men de redovisas i *Variant-handboken* i den mån de blivit observerade och rapporterade. De dubblerar ramgravyrerna på flera ställen; se frimärket stämplat Upsala 1891. De har också funnits under lång tid, mer än ett årtionde i vissa fall, vilket indikerar att skadan funnits på ursprungsplåten och överförs till tryckplåten i samband med

"Dubblerad ramgravyr" på F56 stämplat Upsala.

tryckplåtsbyte. I *Avartskompndiet* benämns felen gravyrrester, det vill säga tidigare gravyrer, som inte blivit fullt borttagna i samband med att de åter använts.

I arket från 1891 med 20 öre blå typ I finns gravyrrester av varierande utseende på frimärken i 26 positioner.

Det andra arket från 1894 på 20 öre blå typ II har bara hälften så många positioner med detta fel, varav en del är desamma som arket från 1891.

Gravyrrester finns också i själva frimärksbilden. I detta fall har de uppstått under drygt ett års tid. Tyngdpunkten ligger på de ultramarina frimärkena under tiden 1893-1894. Skadan finns alltså denna gång i tryckplåten.

Bevisen för att det rör sig om en gravyrrest finner vi genom arkstudier. Det ark som är daterat 1894 i Postmuseums samlingar ger oss besked. Tre områden på frimärksbilden har olika fel: 1) upptill vänster i det sluttande ornamentsplanet, 2) under de båda vimplarna och 3) i porträttplanet med dess tätare linjer; se frimärket stämplat Engelsberg 1893.

"Gravyrrester" på F56 stämplat Engelsberg.

Fel nummer ett återfinns i 30 olika positioner. Fel nummer två finns i 28 positioner medan fel nummer tre finns i 27.

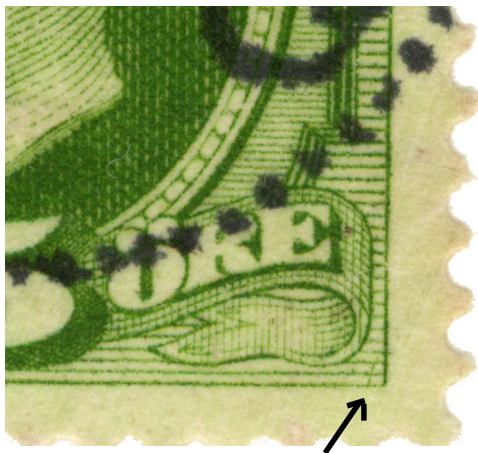
En klassisk avart

En av de mest intressanta klassiska avarterna, nämligen kommatecknet i nedre marginalen på 5 öre grön, som Evert Björkman fann på 1940-talet, kan man studera på frimärket som är stämplat Kil 1897.

Denna avartsklassiker är intressant av flera skäl, men främst på grund av att den anses ha avlägsnats genom retuschering i två steg. Felet berör både frimärksbilden och marginalen. Den del av kommatecknet som berör marginalen har ansetts retuscherats bort 1902, medan den andra delen var kvar i frimärksbilden. Detta kan studeras på frimärket stämplat Brokind 1904.

Retuscherade "kommatecken" på F52.

Även detta fel ansågs tidigare ha retuscherats bort år 1905. Detta har verifierats av fynd gjorda fram till för ett par år sedan.

Då upptäcktes ett frimärke, stämplat Stockholm 1910, med halva kommatecknet fortfarande kvar i frimärksbilden.

Nyansen på frimärket var gulaktigt grön med gult inslag. Det hade också den starka toningen med den svaga randningen på frimärken från 1910.

Museet har tre ark från den ljusgröna perioden; de är från 1897 (märkt med bläck), 1902-1905 och 1908-1911. Lyckligtvis är mellanarket ett odelat dubbelark. Detta dubbelark innehöll en sensation. Båda enkelarken (tryckplåtarna) hade retuscherats i marginalen. Det ena hade retuscherats även i frimärksbilden medan det andra hade felet kvar i frimärksbilden. Frimärkena i position 13 var därför olika. Detta är förklaringen till att man även efter 1905 kan råka på frimärken med ett "halvt" kommatecken, dock relativt sällan.

Det är också möjligt att retuscheringen kan ha gjorts på ursprungsplåten. I så fall kan enkelplåtarna till dubbelarket bytts vid olika tillfällen – den ena före och andra efter utförd retuscherings. Självklart kan det också ha funnits reservtryckplåtar med för oss filatelister okända utseenden och användningstider.

Utvidgade arkstudier

De senast beskrivna arkstudierna har genomförts med hjälp av Postmuseums helark och inte i dator. Några skanningar av ark efter 1894 har ännu inte skett. Detta faktum kan man ju ha åsikter om. Visst är det så att tyngdpunkten när det gäller fel att studera ligger på första hälften av 1890-talet, men nog finns det bra mycket kvar att studera under resten av årtiondet. Därtill kommer att inledningen av det nya århundradet innebar en klar ansträngning vid tryckeriet att arbeta bort kvarvarande skavanker vid tryckningen av Oscarsfrimärkena. Det arbetet blev ju mycket framgångsrikt med mycket hög kvalitet på frimärkena under den senare delen av perioden fram till övergången till Medaljongtypen.

Mycket tyder på att arkstudier skulle ge omfattande och användbar kunskap om frimärkena som kom ut kring 1900. Med oavlönade insatser, till exempel från filatelist-

ter, behöver heller inte kostnaderna bli oöverstigliga.

Arkstudier på originalark har naturligtvis sina svaga sidor. Arken har ett betydande ekonomiskt värde och det finns risk för skador, även om arken skyddas omsorgsfullt. Dubbelarket av 5 öre grön förvaras på ett sådant sätt att det måste tas ut och vecklas upp för att överhuvudtaget kunna studeras. Sker detta bara vid något enstaka tillfälle per år får det väl betraktas som försvarbart. Sker det oftare kan man fråga sig om inte en skanning skulle vara att föredra.

Ursprungsplåt respektive tryckplåt

Det har också betydelse på vilken plåt skadan finns. Om den finns på ursprungsplåten och inte åtgärdas, vidarebefordras den till tryckplåten vid varje tryckplåtsbyte. Följden blir att felet på frimärket finns kvar under många år.

Extremfallet i detta avseende är "avarternas avart", som funnits på frimärket i position 86 på 10-öresvalören under hela kurseringstiden, alltså mer än två decennier; se frimärket stämplat Ås 1893.

"Ramreducering" på F54 stämplat Ås.

Retuscheringsförsök har troligen gjorts, men inte på ursprungsplåten.

Finns emellertid skadan på en tryckplåt finns felet på frimärkena så länge tryckplåten

är i bruk och inte tas bort, till exempel genom retuschering. Det kan röra sig om ett eller två år, beroende på valör.

Läget 2011

Hittills har tretton 100-ark skannats. Alla valörerna är representerade med var sitt helark och de fyra valörerna 5, 10, 20 och 50 öre har fått två ark skannade. Det äldsta arket av respektive valör har valts att representera valören. De fyra dubblingarna gäller alla normalarket från året 1894 och skälet är förstås att dessa tidiga ark fångar upp de flesta felen och bekräftar en del fel, funna i de första arken.

Alla arken är på sin tid tagna ur produktionen för information och kontroll till tryckeriledning och postförvaltning. Vi har all anledning att tacka försynen för att de blivit bevarade och nu kan ge oss intresserade information av olika slag.

En varning för övertro på arken och deras betydelse för avartsstudier är dock på sin plats. Man skall inte tro att alla avartsproblem kan lösas med hjälp av dessa skannade helark. Varje ark kan betraktas som "ett fruset ögonblick" och är inte exakt likt arken som trycktes före respektive efter det aktuella arket. Tryckutfallet får betraktas som unikt.

"Strecket i vimpeln" på F52 stämplat Gamla Upsala.

Ett exempel på detta är "strecket i vimpeln" på 5 öre grön. Detta fel finns inte på något av Postmuseums helark. Det har både uppstått och försvunnit under tiden mellan 1891 och 1894; se frimärket stämplat Gamla Upsala 1894.

Man kan avslutningsvis konstatera att studiet av dessa frimärken fortfarande pågår och väcker intresse bland åtskilliga filatelister.

Postmuseums helark kommer därför att vara betydelsefulla i många år framöver.

